

Grundtvig og Kierkegaard

af JØRGEN BUKDAHL

De to eneste, der har overlevet det 19. århundrede og er blevet aktuelle i den moderne debat nu snart i slutningen af det 20. århundrede, er Grundtvig og Kierkegaard. Stort set danner de vort kulturmønster den dag i dag. Som i deres samtid diskuterer vi for eller imod, og netop gennem dette søger vi at pejle os frem mod nye tider, hvis indfatning i hvert fald er bestemt af industrialisering og teknokrati; men de egentlige menneskelige problemer er næppe bestemt deraf. Det er her Grundtvig og Kierkegaard møder os med deres stadig aktuelle problemer om fællesskab og dets betingelser og den enkelte som den snævring, man må igennem, hvis kollektivet ikke skal smuldre op i en gensidig udhulende og personudslettende suggestion.

Ikke underlig, at man endog i deres levnedstid spekulerede på disse to geniers indbyrdes forhold, der jo også havde med de kulturstrømninger, der udgik fra dem, at gøre, de frugtbare spændinger eller konflikter, der stadig mærkes bag aktualiteternes brydning og modernismens døgnproblematik. – Men mærkelig nok; mens der findes en masse bøger, især disputatser, om dem hver især, er der aldrig rigtig kommet noget ud af en sammenstilling, for det meste i den flygtige artikelform, hvor det gælder mere at postulere end argumentere og analysere – der findes en snes af saadanne – samt et par mindre bøger: af *Søren Holm* (på tysk) og *Carl Weltzer* og en fyldigere af *Hellmut Toftedal*, der virkelig energisk går ind på problemet, en ung mands første bog med tilhørende mod til at bakse med de store problemer, som en analyse af disse to rejser både eksistentielt og kulturelt; i »Grundtvigstudier« fra 1969 har han desuden givet en kritisk og refererende oversigt over de væsentlige artikler, der er kommet om forholdet mellem de to uafrystelige genier. Han kalder sin bog »Kierkegaard først og Grundtvig så.« (Nyt nordisk forlag 1969), som så mange mere spontant i eftertanken har været inde på: man må lære at sige *jeg*, før der kan blive nogen værdi i ens *du* og *vi*! Det kan jo siges og godt give lidt ekko i de to's intentioner. Men vanskeligheden i en analyserende sammenstilling, og hvorfor så mange gav op, ligger ikke alene

i den dybe forskel i deres temperamenter og i selve generationsskiftet: den ene hørte til højromantiken, der støttede det spontane, det centrifugale hos Grundtvig, *ligeløbet*, for at tale Ludvig Fejlbergsk; den anden hørte til senromantiken med dens spil af ironi og patos, sentiment og satire, det indirekte, spillet med analogier, fantastelementet, det artistisk frembragte naive bag alskens refleksion, det centripetale, *kredsningsen*, siger Feilberg; Heine og H. C. Andersen (S.K. aldrig begreb) hører samme tid til. Dertil kommer, at de ikke læste stort i hinandens bøger, navnlig ikke Grundtvig, og endelig geniets nødvendige skavank: en vis afgrænsende absolutthed. *Kun* ved badet og ved bordet, siger Grundtvig, og dermed kristelig set basta. Troen *alene*, sagde Luther. Også Kierkegaard har trods analyser af livets stadier dette *kun* i sin eksistentielle kristendomsopfattelse, der begrænser og afgrænser. Man kan sige, at ingen af dem havde den overlegenhed at forstå, anerkende eller kritisere hinanden ud fra hinandens standpunkter. Man kan langs afsted sætte en række citater op, hvor de udtaler sig om hinanden, men i regelen forbi hinanden; det siger ikke stort før vi kommer ned til kirkekampen og får P. Chr. Kierkegaard ind i billedet. Modsat den Gamle kunne han ud fra deres fælles kirkelige stade dialektisk udtale sig om broderen. Man kan jo også sætte en analyse af deres forskellige kristendomsopfattelse op mod hinanden. Men det bliver til kirkens ja og nej i den tids forstand. Begge vil stå som isolerede figurer. Og dog var der flere ting, der over generationsskiftet kunne binde dem sammen, f. eks. deres forhold til *Steffens*, lynildsmanden, som S.K. oplevede i Berlin, da der var gået rutine i den gamle retor. Men hans filosofi blev livet igennem ligeså afgørende for S.K. som *Poul Møllers*. Men også S.K. førte Steffens, selvom Herder ligger bag, til sagn og sange og eventyr, til myte og folkeviser. På sin reol havde han 100 bind eventyr, ganske vist fra mange lande, men da også fra Danmark med Thieles folkesagn i spidsen. Jeg har nøjere udredet fællesskabet her i min bog om S.K. og den menige mand. Almuens åndsliv i de fjerne tider: begge bandt deres fremtidshåb just til den menige mand. Folkelighed i grundtvigsk forstand var en af S.K.s væreformer (dette selskabelige kontaktmenneske havde mange), mens det for den noget indesluttede og utilgængelige Grundtvig var mere et syn, en replik i munden. Men på dette felt peger deres virke samme steds hen, netop i en tid, da vækkelsen gik over folket; da greb det ældre slægtled til »Kirkens genmæle«, det yngre til »Indøvelse i kristendom« og da navnlig »Øjeblikket«. Men de to forstod ikke hinanden på dette felt; det større fælles perspektiv smuldrede i

deres afgrænsede individualiteter. Personligt kendte de godt til hinanden. Sammen med en række andre grundtvigianere: Brødrene *Hammerich, Lindberg, Fengerne, Ludv. Chr. Müller* kom Grundtvig i hjemmet på Nytorv, hvor faderen trods Mynster og brødremenigheden hemmeligt hældede til den grundtvigske side, hvad den ældre broder også gjorde, men foreløbigt også noget hemmeligt (Lindberg så det jo nok og sagde: Vel er disse Kierkegaardere kristne, men de har det som Nikodemus: de kommer til Jesus om Natten!) Hele familien hørte Grundtvig i Frederikskirken og Søren et par gange i Vartov. Men det var ikke noget for ham, mens broderen nu tog sit parti. Og deres mange diskussioner gennem årene har jo nok drejet sig om Grundtvigs kirkelige stade, hvad man også aner gennem Welzers værk om de to brødre; det er bygget på mange arkivfund, men anlagt historisk-analistisk, og bliver derfor ikke en systematisk udredning af det altid spændte forhold mellem brødrene, ej heller af deres forhold til Grundtvig. Dog har Weltzer repareret på dette med en smuk causerende bog: »Grundtvig og Søren Kierkegaard«; men der ligger både dyb viden og alvor bag, og den har mange præcise replikker om forholdet mellem de to. Den lette stil røber, at der, når alt kommer til alt, ikke er stort mad på de to's replikker om hinanden, når det gælder en sammenligning, der kan sige noget om den principielle modsætning mellem deres kristendomssyn. Han aner noget om vejen gennem broderen og var vist begyndt at skrive en bog om ham. Holmgaards bog kom først et år efter.

Toftedal går mere alvorligt til værks; et ikke ringe studium og grubleri ligger bag. Først giver han en skildring af S.K.s *kristendom*, siden af Grundtvigs *religion*. Har han ved at bruge disse udtryk tænkt over deres modsætning? For ingen af de to var kristendommen en religion men et paradoks, grundet på åbenbaring. Men forfatterens hældningsvinkel mod den store ensomme synes dog klar. Hans kapitel om S.K. er da også det bedste, bygget på velvalgte og velkendte citater. Billedet afviger ikke stort fra, hvad vi kender fra den moderne Kierkegaardforskning, navnlig ved nye og nøjere formuleringer af S.K.s kategorier, f. eks.: den enkelte, der ikke er en psykologisk men en religiøs kategori; det samme gælder det fra hjemmets pietistisk-herrnhuttiske klima arvede ord: inderlighed, der jo nok i de skiftende betydninger kan blive noget konturløst, men ellers er udtrykket for en tilegnelseskategori, en kvalificering, en viljebestemt fortætning i retning af det absolutte; det samme gælder ordet lidenskab, der ikke har med følelsernes opbrusning at gøre. Forfatteren gør ikke stort ud af kategorianalysen. Men kapitlet synes mig sikkert

nok, trods knapheden. Jeg vil fremhæve det lille stykke om S.K.s frihedsbegreb, der hos S.K. bunder i en ret indviklet dialektik for at komme klar af dette med den frie vilje: *liberum arbitrium*, som Brandes (og efter ham Fridtjof Brandt) mener, han tror på. Udtrykket hører i moderne filosofi samme steds hen som varulvene i zoologien, siger Brandes spottende. S.K. er ganske enig heri; *liberum arbitrium* er en tanke-uting, skriver han. Har Brandes og Brandt da ikke læst »Begrebet Angest«? Frihedsbegrebet hos S.K. er jo netop knyttet til den determinerede konkrete virkelighed. Men forfatteren burde have konfereret med *Valter Lindstrøm*: »Stadiernes teologi«; han som så mange andre nordiske S.K.-forskere, Lønning f. eks., nævnes ikke i den noget magre litteraturliste bag i bogen; af de udenlandske S.K.-forskere nævnes ingen. Jeg mangler et kapitel om den for en Grundtvig-Kierkegaard konfrontation vigtige kategori: Springet. Andet sted nævner han dog uden at nøjere ind i en analyse forskellen mellem Grundtvigs vækstteori og S.K.s springkategori. Den er i virkeligheden fundamental, og både Grundtvig og P. Chr. Kierkegaard reagerede ud fra vækstteorien mod S.K.s kristendomssyn, der gennem springkategorien har absolutheden i valget i reserve, hvad der tilsidst fører ham ind i samtidigheds- og efterfølgelsesstadiet.

Svagere er kapitlet om Grundtvig, selvom også her er velvalgte og kendte citater; jeg ser nok det selvstændige i kapitlets opbygning og den understukne tanke: at vejen ud nok er Grundtvigs, men gennem S.K.s skærsild, hvad der måske løst sagt nok kan være noget om, især nu da S.K. ikke kan protestere. Vi må ind i Øjeblikskampen og Grundtvigs få men især S.K.s mange refleksioner, ikke i de udgivne skrifter men i det vigtige papirbind 11. 3. Forøvrigt er i dette kapitel Grundtvig set nok så meget med S.K.s øjne. Han skriver senere sammenfattende: »Grundtvig konstaterede dualismen, men accepterede den aldrig som et livsvilkår, der betyder ikke blot kamp *mod* døden, men nærkamp *med* døden Hans etos – optimisme – er manisk og derfor forfejlet, fordi den består på trods af det negative, ikke i kraft af en nærkamp med det; i det mindste har han ikke indviet os i sin kamp eller evt. sejr; kun proklameret, når han »mageløst« havde fortrængt det.«

Noget – som meget i bogen – intellektuelt skruet, sagligt meget problematisk. Jeg er nu snart træt af at høre den især fra S.K. stammende overfladiske snak om den »optimistiske«, den glade og hjertelige, støjende og overfladiske Grundtvig. Vi ved ikke stort om den indre Grundtvig, hans kriser og indvortes nød, uden som refleks i salmer. Som hos Søren Kierkegaard har

vi ingen papirer på dette indvortes liv; modsat S.K. var han en såre blufærdig mand; de mere intimt-sjælelige oplevelser, grundlaget for hans antropologi, gemte han i skrivebordskuffen. Og først nu er en stor del af dette kommet frem. Naturligvis er der reflekser og tilståelser i digte, også i salmer; men kun med megen umage kan man finde den biografiske baggrund, f. eks. til adventsalmen »Skyerne gråne« fra 1847, der er en refleks af en af de dybeste kriser i hans liv; jeg har skrevet en bog (»Derfor bærer blus vi med glæde«, 1956) om dette afsnit af hans liv, dets nød og kvide; fra skrivebordskuffen er dette vers fra denne tid, skrevet bag på en indbydelse til en skandinavisk fest på Hveen, som han ikke deltog i. Først efter hans død fandt man det og offentliggjorde det:

Verden; o verden! hvi frister du mig
 endnu under hårene hvide?
 Hvad er dit liv uden rist eller ro,
 din lyst uden grænser og hvile!
 Sejre du sår, men kun stride opstå,
 dit smil skyder gloende pile.
 Din glæde er vind
 din glans kun et skin.
 Og magten og æren, du roser dig af
 som skummet på hav.
 Øde og tomt er det verdslige bryst,
 når stormen og striden ophører.
 Et udtørret hav,
 en vindåben grav,
 du ved det, o verden, du priser din fred
 og gyser derved.

Lad dette Brorson-stemte vers være nok som luge ind til det indre liv i disse år, da han også skrev sit gravvers, som Toftedal flygtigt og uanfægtet citerer:

En træl af kød og blod
 og tiggerarm på mod.

S.K. var en meget dårlig læser af Grundtvigs salmer – som af H. C. Andersens eventyr –, hvor en fejl forudindtaget spærrede ham ude fra en dybere forståelse. Menighedssang, ja, men også til den enkelte. S.K. holdt her trofast fast på den evangeliske salmebog, og så naturligvis Kingo og Brorson.

Jeg skal blot nævne bogens andre kapitler om Grundtvigs reaktion mod

S.K., den er lidet interessant; Grundtvig læste ikke S.K., og kirkekampens indtryk på ham var ringe; men han reagerede dog, som vi nedenfor skal se. Så er der et kapitel om kirken som institution og Grundtvigs kulturprogram, om S.K., Grundtvig og det politiske liv. Atter gode citater og rammende kommentarer, gerne lidt intellektuelt skruede og pseudo-åndfulde.

Endelig er der et virkelig interessant kapitel om Grundtvig, S.K. og det dæmoniske. Glosen er ikke let håndterlig og ofte konturløs, men S.K. elskede den nu; Grundtvig omtaler den så vidt jeg ved aldrig. Her omtales Grundtvigs sindssygeudbrud i Vartov 1867. Forfatteren forskyder her udbruddet fra noget somatisk (rent legemlig bestemt) til noget dæmonisk, måske en fortrængning, der blev sprængt og fik udbrud; og han finder at et kontrastforhold mellem Grundtvig og S.K. netop kan findes i forholdet til det dæmoniske. Kapitlet er så skruet og indviklet ofte på Kierkegaards manér, at jeg vil afstå fra at kommentere det, selvom han har fat på noget væsentligt som formuleringsmæssigt og dialektisk skulle have været klaret bedre ud: »Grundtvigs sektarisme kan kierkegaardsk opfattes som en art af kollektiv dæmoni, der slutter sig inde fra »Verden« og ikke vil »Kommunikationen«, fordi den truer den opnåede integritet.« Skal vi sige, at det omvendte er tilfældet. Dette Vartov-sekt-snak er en nedarvet frase. Og kommunikationen som man ikke vil? Ja, men ved han da ikke, at dette »kollektive dæmoni«, altså Vartov og Grundtvig som forkynder i menighedslivet dør, udover det ganske land betød en fornyelse af kirkelivet både hos grundtvigianere og dem, der ikke var det. Skal jeg nævne, hvad dette menighedsliv i Vartov fik at betyde for den berømte liberale teolog *F. C. Krarup* og at *Morten Pontoppidan*, der siden blev den kirkelige anskuelses modstander, dog lod sig begrave fra Vartov. Her som andet sted savner bogen en solid kirkehistorisk baggrund og har af den grund noget af det abstrakte spilfægteri, der også var Kierkegaards svaghed. Og angående Grundtvigs omtalte sindssygeudbrud i Vartov, så lad os trods al dæmoni, fortrængning og alle tilløbende psykiatere fastholde det som et manisk udbrud af satyriasis, beklageligt naturligvis; det gik hurtigt over og fik ingen følger. Han prædikede fem år endnu for sin menighed i Vartov, der ikke var nogen sekt, der skulle passe på integriteten, men en åben forsamling, hvor de forskellige strømmede til og i de senere år måske fik mindre udbytte af Grundtvigs korte prædikener end af salmesangen og det fællesskab, den skabte. Og da Grundtvig døde var det ingen sekt men det ganske land og Norden, der hylkede vor største kirkemand. Toftedal har derefter et kapitel om den grundt-

vigske og kierkegaardske strid i Martin A. Hansens hjerte. Lad gå. Blidere i udtrykket men mere dybtgående var kontrastforholdet mellem Grundtvig og S.K. i *Carl Kochs* 25 bind store forfatterskab, vel et kapitel værd i en bog om Grundtvig og S.K. Til slut resumerer han sine betragtninger over kontrastforholdet i lyset af det marxistiske ord: fremmedgørelse. Det vil føre for vidt kritisk at kommentere det. Blot et par sætninger: »Hvis den kierkegaardske dialektik er en sygdom i sindet, så er den grundtvigske veltalenhed overfladiskhed.« Ja, hvis; men sådan var det jo ikke. »Grundtvigs poesi giver hans forhold til døden karakter af escapisme eller fortrængning – og gør dermed hans opbyggelighed neurotisk.« Der er flere af den slags ting men ellers mange gode bemærkninger om de to store kontrasters forhold til reflektions-tiden i dag. Bogen er vel værd at læse. Den er ikke alene et flidsarbejde, men en meget ung grublers forsøg på at udsmelte traditionens værdier til nutidsbrug.

Toftedal har ret i dette og jeg føjer nogle randbemærkninger til hans tese om, at mer end nogen kommer Grundtvig og Kierkegaard vor tid ved, og da også det at påvise konfliktforholdet dem imellem og de ligheder, der fandtes og deres forskellige aktion mod det bestående, Grundtvig på bred front, men evolutionært, i taktslag med demokratiets frembrud, S.K. til slut revolutionært. Det var den indre frihed S.K. dialektiserede over, det var den ydre Grundtvig kæmpede for. Begge bundede i den Leibniz-Wolffske filosofi, d.v. s. med modsigelsens grundsætning som basis; ud fra den bekæmpede de Schellings og Hegels filosofi, men satsede begge på den menige mand, der umiddelbart havde denne modsigelsens grundsætning i behold, mens den intellektuelle overklasse havde sat den til i mer eller mindre spekulativ filosofi. Således fik de fælles modstandere, ikke alene i kirken: Mynster og Martensen, men også udenfor: Heiberg, Madvig o. s. v., det sidste udtalt for Grundtvigs vedkommende, i hans sidste år også for S.K. Begge bekæmpede statskirken men ud fra forskellige forudsætninger. S.K.s kamp mod præstevældet var en kamp mod kirken som bekendelseskirke. For Grundtvig var den en borgerlig indretning, hvor friheden var afgørende, den tålsomme folkekirke, der også måtte tåle dem, der sluttede sig til hans kirkelige anskuelse. Men friheden var det afgørende, derfor sognebåndsløsning, valgmenighedsloven som P. Chr. Kierkegaard (der hørte til bondevennerne) gennemførte. Sammen med dette diskussionen om præsteløftet og alterbogen. Dette stod S.K. udenfor og det er på dette kirkepolitiske felt, han især angriber Grundtvig og sin broder og

som fik ham til at overse sin beundring for den unge Grundtvig, »bibelens ensomme kæmpe« og rationalismens angriber, fra 1810 til 1832, hvor den folkelige Grundtvig bliver til og hans kamp for den kirkelige anskuelses og det levende ords *vilkår* begynder.

S.K. havde hans bøger fra den tid, mellem 1810–32, og »Bibelske prædikener« og »Søndagsbogen« fra 1828 hørte til hans opbyggelsesbøger. Dimisprædikenen: »Hvi er Herrens ord forsvundet fra hans hus«, måtte jo høre S.K., der til sidst skulle sige det samme; men med den tilføjelse: Herrens ord er just ikke forsvundet, det prædikes dog, men man *gør* ikke der efter, man indrømmer ikke afstanden mellem ord og gerning, »træder ikke i karakter«. Og Verdenshistorien fra 1812, det vældige opgør med romantikens folk herhjemme, Grundtvigs »Øjeblikket«, måtte behage ham. Dertil kom de pilgrims- og bodstanker i de nævnte prædikensamlinger. Efter 1832 lagde Grundtvig ikke den samme vægt på dette, det er rigtigt, men han glemte det dog aldrig, hvad man kan se af de kors- og fastepredikener fra 1840 til 1860 som *Clausen Bagge* udgav i 1925. Det kneb alt lidt for Grundtvig med langfredag (»Tag det sorte kors fra graven, plant en lilje i dets sted«), modsat S.K.s herrnhuttiske opfattelse af »smertensmanden«, den fornedrede Jesus og en efterfølgelse af denne afgørende fase i Jesu liv, der i vækst, modning og forkyndelse også havde haft en tilværelse i Galilæa. Men Grundtvig gik ikke udenom dette for kristendommen afgørende, langfredagskorset. Han skelner her mellem korset som træ (hvis splinter kan tilbedes som relikvier), korsfæstelsens situation og pine og endelig og afgørende: korsets apostoliske ord: »den kristelige oplysning om, hvordan vi skal betragte den korsfæstede, hvordan vi skal tage vort kors op og følge ham, for at være hans sande disciple, især dette som altid må forarge denne verdens børn eller dog betragtes af dem som tant og dårskab.« Han fortsætter, det er langfredag 1853: »Den selvgjorte retfærdighed hos jøder og hedninge har vel til nød kunnet bøje knæ i Jesu navn som Guds søn og den retfærdige, men kunne og ville dog aldrig fornædre sig så dybt, som vi mene, for i Herrens korsfæstelse, pine og død at se, hvad vi syndere, med eller uden retfærdighed har fortjent.« »Blødheden«, fortsætter han, »den verdslige begærlighed kan nok finde sig i at betragte den korsfæstede som en guddommelig frelser men de ville intet høre om, at hvem der ville være hans disciple og i tid og evighed have gavn af hans korsfæstelse og glæde af hans opstandelse, skulle fornægte sig selv, tage korset op og følge ham, skulle afdø fra synden for at leve op med den retfærdige og skulle lide

med ham for at herliggøres med ham« Dette er jo ikke langt fra S.K.s syn og fordring sand kristendom betræffende.

Midt under den voldsomme kirkekamp, langfredag 1855, taler Grundtvig atter om det samme: Kortets tegn, korsets ord og korsets tro: »Lever korsets ord hos os som en Guds kraft,« spørger han, »dertil synes det vistnok, som man ikke blot kunne. men måtte svare nej, thi selv i vore fastepredikener tales der jo kun meget lidt om Kristi kors, og næsten intet om hans sår, hvorved vi er lægte, og på vort daglige liv er det jo næppe at mærke, at vi tager korset op og følger den korsfæstede.«

Det er jo også nær det samme S.K. sagde voldsomt i disse dage Og her fulgte Grundtvig med og siger videre i en prædiken mod S.K.: »men vi tager dog også dristig til genmæle mod den urimelige og ukristelige påstand, at vi skulle ikke være sande kristne, fordi vi ikke har nået den kristelige fuldkommenhed, som apostlene beskriver, da det netop er det samme, som vi ville nægte, at vore egne børn var ægte mennesker, fordi de endnu er langt fra i enten at kende eller i ord og gerning at udtrykke menneskelivet så kraftigt og klart, som vi; thi når man indbilder sig at det kristelige liv ikke som ligesom det naturlige menneskeliv har sin barndom og ungdom før det når en manddom, da har man kun et dødt begreb om det kristelige liv . . . det er dårskab at indbilde sig, at vi kan nå Kristi fulde vækst uden som han at vokse og forfremmes i alder, visdom og nåde hos Gud, eller at en af os kan begynde, hvor Herren fuldendte.«

Dette er Grundtvigs centrale svar til S.K., her er væksttanken klart sat op mod springteorien og fuldkommenhedsfordringen, nu hos S.K. uden den indrømmelse, som førsteudgaven af »Indøvelse i kristendom« havde. I et par prædikener skulle Grundtvig, nu forarget mindre over en kirkekamp end metoden og fordringen, sige det samme, men med tilføjelsen: »Spotteren siger« (hvad der glædede Martensen, der frygtede at S.K. og Grundtvig skulle gå sammen i kamp mod statskirken og derfor havde sendt sin kone og stiftsprovst Pauli hen i Vartov!).

Det er også det satirisk-kolde, sofistisk-logiske umenneskelige, der lyser ud af kirkekampen, der forstemmer Grundtvig. I et indlæg på rigsdagen i marts 1855 siger han i en tale om folkekirken og statskirken, den sidste kalder han tugt- og forbedringshus: »der ikke blot som den slags huse var mest skikket til at fordærve det gode og forværre det slette, men som også ved at være en tvangsanstalt i hjertets frieste og helligste anliggender, måtte undergrave al

samvittighed, og derved give blandt andet de iskolde spottere, der altid hænger som istappe under kirketaget, rig anledning til at udråbe, hvad de også nu udråber højt nok, at vi allesammen må være løgnere og hyklere.«

Men interesseret i kirkekampen og påvirket af den var han, selv kunne han lige efter S.K.s død godt tage hans tone (i »Dansk Kirketidende«): »Den kirkestorm, mod statskirken og den officielle kristendom, vi har været vidne til, vil næppe lægge sig med ham, der vakte den. Han er redskab for den nye tidsånd, der er led og ked af alle fortidens skuespil, og da især af det mest kedsommelige og langtrukne blandt alle åndløse skuespil, som unægtelig er den gudelige komedie. Det er nu ikke længere som før, enten den gamle salmebog eller den gamle alterbog, men det er den hele tvangsindretning, der gør den såkaldte sjælesorg og offentlige gudsdyrkelse til et flovt og forargelig skuespil, hvori de tusinde skuespillere, som lænkebundne fritænkere og købte sandhedsvidnere bliver på en gang de latterligste og sørgeligste figurer.«

På sin måde ville han også være med i kampen i en række artikler i ugebladet »Dannebrog«, der løber jævnsides med S.K.s artikler i »Fædrelandet« og de første numre af »Øjeblikket«: 13. og 20. januar, 23. marts, 8. juni og 6. juli 1855. De blev først samlet og udgivet 1868 under titlen »Den danske sag«. Indledningen er nationalpolitisk: Angreb på fællesforfatningen. Ellers søger han – såre sjusket skrevet – at sætte sine ideer stævne og ikke uden sideblik til S.K.s samtidig udkomne artikler. Med »Øjeblikket« nr. 3, 27. juni, liggende foran sig (det handler om stat og kristendom, et grundproblem også for Grundtvig) sætter han først ordet »kristenheden« i gåseøjne netop som en hentydning til Kierkegaard, og går så igang med at udrede sit eget kristendomssyn: »Det er nemlig hverken den gråbroderlige eller sortebroderlige, hverken den klosterlige eller højkirkelige, hverken det kejserlige eller pave- lige, hverken den kapitelfaste eller den leddeløse, men nærmest den lutherske, der holder på ordet og troen, Guds eget ord og hjertets egen tro, som summen af det hele, og min betragtning af kristendom er først og fremmest den menneskelige, der smelter sammen med den guddommelige, såvist som mennesket ikke er skabt for kristendommens skyld, men kristendommen for menneskets skyld.« Derefter kommer der en lang udredning, vistnok hentydende til Kierkegaards »Kærlighedens gerninger«, og naturligvis til det Johannes' Evangelium, han elskede. Vanskeligt at parafrasere dette noget uklare stykke. Han vil ikke trættes om sit kærlighedssyn: »Med en sådan trætte spilder man tiden og forbitrer hinanden livet. Kærlighed og den alene er både lovens fylde og fuldkommen-

hedens bånd, og det er den kærlighed vi alle fattes. Skal man betragte kristendommen som et guddommeligt genløsnings- og saliggørelsens værk for det faldne menneske, da må man af kristendommen også vente den vidunderlige genfødsel og fornyelse af menneskelivet i Guds billede, som uden menneskekærlighedens opvækkelse og frugtbare vækst til ikke blot være det tomme mundsvejr, men den frækkeste gudsbespottelse.«

Naturligvis er han enig med Kierkegaard i, at kristendommen ikke er en religion, men bygger på et paradoks, selvom han ikke bruger disse ord: »Jeg kan ikke tro på Jesus Kristus, Guds enbårne søn af evighed, uden at tro på, hvad der i verdens øjne er urimeligt og for mennesker umuligt, så at i den kristelige tankegang er der kun én umulighed, den at Guds ord skulle glippe, og kun én stor urimelighed, nemlig den at tro på Jesus Kristus uden at ville indrømme alt, hvad der nødvendig følger af denne tros guddommelige sandhed. Jeg har gennem et langt og rigt levnedsløb erfaret, at kærligheden har en velsignet frugtbar jordbund i danske hjerter, så at, hvormeget end vor kærlighed her kan *vrages* og *spottes*, så bliver vi dog aldrig husvilde med den, og hvorledes skulle da Vorherre blive husvild med sin menneskekærlighed.« Den husvilde Gud! Det nye testaments kristendom, der ikke er til! Her er Grundtvigs indirekte svar til Kierkegaard midt under kirkekampen.

I juni rejste han til Kerteminde for at lade sig vælge til folketingsmand for på den politiske front at kæmpe videre for det nationale (modsat det patriotiske), friheden og folkeligheden, der for ham var det givne vækstvilkår for at kristendommen kunne komme danske mennesker ved. Dette syn kendte S.K. godt nok og svarer forarget: »Det grundtvigske vrøvl om nationaliteten er også et tilbageskridt til hedenskabet. Det er utroligt, hvilken galskab fanatiserende kandidater kan varte op med. Th. Fenger siger f. eks. at ingen uden gennem nationaliteten kan være sand kristen. Og kristendommen som netop har villet afskaffe forgudelsen af nationaliteterne!«

S.K. er ikke alene årsag til denne artikelrække men også til at Grundtvig samme år i Kragballes »Kirkelig samler« begynder en stor artiklerække, der blev samlet i hans teologiske hovedværk: »Den kristelige børnelærdom«, der med sine 300 tætrykte sider også er et hovedværk i dansk teologi. Her har vi hele det grundtvigske syn samlet, opgøret med den lutherske skriftteologi, med de hjemlige angribere, *Anders Larsen* fra den gudelige vækkelse, *Rudelbach* og hans ortodoksi og *Kierkegaards* kirkeoverfald. Han siger bl. a. her: »Men da Søren Kierkegaard godt tog sig i agt for at skrive, at han enten af sig selv

eller af Det nye testamente havde fået og kunne meddele andre *lys og kraft* til at føre et kristeligt, åndeligt og evigt liv, men at han kun af sig selv og Det nye testamente havde lært og kunne vise, at det var en grov løgn, et uhyre gøglespil og en endnu langt mer uhyre bespottelse, alt hvad der udgav sig for et kristeligt liv. Han har sat sin egen ære og Det nye testamente i pant på, at der slet intet kristeligt, åndeligt og evigt liv findes på jorden o. s. v.«

Ironisk skriver han senere: »Vistnok vil både præstepartiet og professorpartiet, ved at drive friheden og mig ud, narre sig selv; thi ingen af dem kan, hvor der er borgerlig frihed, bestå uden ved frihed, så at når først jeg og friheden er udelukket, da har Søren Kierkegaards genfærd, hvor hånligt de end rymper på næsen ad det, deres liv i sin lomme og vil næppe ret længe lade dem vente på præmien for »den officielle kristendom« og de »lejede sandhedsvidnere«. – Et andet sted: »Snart i 20 år har jeg nu stræbt at forhindre eller forhale den kristelige udtræden af folkekirken, og jeg turde det, selv da Søren Kierkegaard sigtede mig desårsag som den værste af alle i røverhulen« Ovenstående er de vigtigste udtalelser om S.K. i Grundtvigs teologiske hovedværk, da han for alvor fik øje på ham under kirkekampen. Før – og det var i sandhed hans fejl – har han næppe ænset ham og han forstod derfor heller ikke de forudsætninger i det store forfatterskab, der førte til eksplosionen.

Og her kommer vi til S.K.s egentlige positioner bag kirkekampen, hvor han kun (»Øjeblikket« nr. 6) omtaler Grundtvig ret flygtigt, men i sine papirer grundigt gør op med ham, selvom det stadig er broderen han tænker på. Han vidste jo, som før nævnt, at han på det teologiske felt var Grundtvigs ypperste discipel lige fra disputatsen i 1836.

Dette opgør findes i det for al Kierkegaardforskning vigtigste bind af papirerne 11, 3, 1–334, hvor han for sig selv har gennemreflekteret kirkekampens positioner og da navnlig dens kerne, der altså er opgøret med Grundtvig, hans folk og bevægelsen. Her er det egentlige grundlag for modstillingen mellem de to. Disse refleksioner skulle jo nok have været et nummer af »Øjeblikket«, men han opgav det af taktiske grunde; han kunne jo nu ikke stille sig på Mynsters og Martensens side i kampen mod det for ham at se endnu værre forræderi imod kristendommen, som Grundtvig og hans disciple nu syntes ham at være udtryk for. Baggrunden er broderens to konventtaler, i 1849 og 1855. Her er grunden til, at han stadig kredser ironisk og voldsomt satirisk omkring dette med præstekonvent; atter og atter vender

han tilbage dertil og røber sig i springet i overeksponeret fortørnelse, endog i den næstsidste replik i det sidste nr. af »Øjeblikket«. Han mindes her at Mynster – »mig kære erindring« – også anså konventpræstationerne for tyndt øl. »Jeg så i en bog med tilfredsstillelse, at tyndt øl hedder konventøl.« Broderen havde ramt godt ind i det polemiske sofisteri i Kirkekampen.

Men nu opgøret på et halvt hundrede sider. Kun et par citater er her plads til, fra juli 1855: »Altså nu er det fra konventet det dræbende slag skal komme; særlig fra grundtvigianerne, og da især ved min broder, lic. theol. K.«. Han kan ikke læse disse grundtvigianere på grund af »den modbydelige dunst af hjertelighed, der minder om en dunst af brændevin hos en dranker, og pastor lic. Kierkegaard er en af de stærkest dunstende.« Han klager over dennes tale på Roskildekongregiet og at denne »hjertelige« broder aldrig havde et ord at sige under Corsarstriden. Thi: »den sag, jeg har den ære at tjene er den største, Danmark har haft; det er kristendommens fremtid og det skal begynde her,« (hvad Grundtvig jo også mente, når han ville flytte den 6. menighed til de nordiske vækstvilkår!), »den er af mig betjent således, at Danmark ingen anden sag har, der i denne henseende ligner den.« Hemmelig har han altid beundret broderens store begavelse og lærdom – han ytrer det nu og da – men nu er han blevet ordfører. »Men siger jeg,« skriver han, »at pastor K. er en pjalt, at han ved at være kommet ind i dette jammerlige grundtvigske kompagni, ved hjælp af små-præstationer og parti-sammenhold har tilsnaget sig en betydning, han slet ikke har, medens han, hvis han havde bevaret sig udenfor alt dette juks, på ægte Kierkegaards vis ene med Gud, kunne have fået stor betydning i Danmark, siger jeg det, så mener modparten at have vundet spillet mod mig.« Han reflekterer derefter over, hvorfor han forsætlig må være ene. Forholdet til Rasmus Nielsen har han opløst; »men selv om jeg vistnok er et af de mest ensomt stående mennesker, der nogen-sinde har levet, var jeg meget godt underrettet om koterierne.«

Om hans ensomme aktions start: »Næppe er biskop Mynster død – og hans død ønskede jeg også at afvente – førend den afdødes og min ven prof. Martensen er så god, på den afdødes bekostning, at tjene mig med at anbringe dette ord (sandhedsvidne) ganske som jeg qua politi måtte ønske det anbragt. Han bestiger bispestolen – atter hvad jeg ønskede.« Nu havde altså S.K. skydeskiven. »Nu kunne jeg for forretningens skyld ønske, at min stadig udtrykte uenighed med bevægelsesprieten, grundtvigianerne, vrøvlekompaniet, fandt sit sande udtryk, derved at de angreb mig – og nu skal det jo være sket (bro-

derens konventtale). Der er vel ikke mange, der som jeg har forestilling om, hvilke velsignede gaver enhver grundtvigianer har til at forvandle alt, hvad der hedder afgørelse til hjertelig vrøvl og ubetydelighed, så alt hvad der skal bevares skarpt må sky forståelse med disse saglehoveder, som ild skyr vand.«

Nu kommer et par sider novellistisk satire over konventet, præsternes køretur dertil og fra, bøndernes forstående ærbødighed. Fortræffeligt skrevet, i det hele indeholder dette papirbind 11, 3 S.K.s bedste prosa. Det kan knirke lidt, hvor harmen tager livet af ironien: »Og lær så at le over disse præster og at foragte hele det usle kompagni af vindmagere: Men åndsmagt er jeg, og åndsmagt var jeg. Og mer eller mindre tydelig har enhver præst kunnet se det. Samtidens brøde er i ussel middelmådighed at ville benytte sig af, at jeg jo er eneste. – Men hævnnet bliver jeg. Dog er det ikke mig, der forlanger det. Det er styrelsen, der vil det så.« – Han har det med *styrelsen* i denne tid og mener vel forsyn, Guds indgriben, hans billigelse af aktionen, måske en rest af hjemmets religiøse almuekultur, hvor både han og broderen så Guds vink i tilfældige begivenheder eller i drømme, ligesom pietismen i de første dage trak »mannakorn« for at spore Guds hensigt. Men altsaa Gud med os! Styrelsen vil det!

Atter er det konventet (og broderen): »En slump præster, et konvent – ja hvor ubetydelig, hvor intetbetydende end hver især er: en slump af dem, eller en pot . . .« Så kommer han ind på det vanskelige med *tallet*, de to eller tre, der er forsamlede, menigheden, hans ømme punkt. Det første tilløb til apostlenes forkyndelse: »At kassere dem uden videre igen, har apostelen måske ikke engang mod til. Men nu begynder altsaa tallet.« (Alle apostelbrevene er jo menighedsbreve). Endelig: »Forbilledet lærer og udtrykker enlig stand.« (Men Peter, kirkeklippen, var dog gift). »Men mennesketallet af kristne øver sin magt over apostelen; han giver efter; nu ja, det er bedre at gifte sig end at lide brynde. Apostlenes forkyndelse gør mennesketallet en indrømmelse; deraf de hundrede millioner kristne tilsidst.« S.K. er her ude på skør is og må sno sig med megen sofistik og satire for at få anbragt lidelsen som kristendommens kendetegn, samt slippe udenom de to-tre, der er samlede om Guds ord: menigheden altsaa, for ham et udtryk for kristen utålmodighed som egentlig først kan etableres i evigheden! Det er her vi har den afgørende modsætnign til Grundtvig og det er vel dennes stadige tale om menigheden og dens tros-fællesskab, der har drevet Kierkegaard ind i de sofistiske refleksioner over apostlene og deres virke for menigheder rundt i den hellenistiske

verden. Sno sig måtte han, da han dog nu og da talte og prædikede i kirken; altså til en menighed. Men han fandt nu ud af, at han ville gøre det om *Fredagen!* Om Søndagen var det jo vanekristne; alt holdt stille den dag, og dem man så gå, vidste man, gik i kirke. Men en hverdag er det kun de enkelte, oprigtige og betrængte, der kommer. Se hans dialektik over dette s. 276, SV I 10 (Taler ved altergang om fredagen). Men kan disse hverdags-enkelte ikke danne en menighed? Vel er S.K. logisk ud fra kategorien: den enkelte; men dog en sær skrue.

I papirbindet snor han sig igen: »Kun når et menneske urokkelig fastholder, at alvoren er: at han bliver kristen, at dette er opgaven for hele hans liv, at hans virken i forhold til andres bliven-kristen kun er medenhørende til hans egen bliven-kristen: kun *da* kan et menneske forholde sig til det ubetingede. Såsnart det stiller sig således for ham: jeg er nu kristen og min opgave er at gøre andre til kristne, så er kristendommen tabt.« Grundtvig vilde her ryste på hovedet. Han har næppe heller læst »Kærlighedens gerninger«, hvor der tales om at hjælpe næsten til at elske Gud.

Videre: En flygtig artikel i »Flyveposten« taler om Grundtvig som en slags apostel. S.K. er der straks: »Men da Grundtvig ved sin karakterløshed har gjort stor skade på det religiøse gebet, er det dog vigtigst at anbringe i forhold til ham en sandere belysning end den, som bruges af partiet, der spekulerer i hans navnkundighed og ved at lade ham avancere op til apostel regner selv på at avancere.« Han har frit slag her, da han ikke som med hensyn til Mynster »er bundet ved pietet mod en afdød fader.« »Og den omstændighed, at jeg har en ældre broder – af naturen fortrinligt begavet og i besiddelse af sjældne gode kundskaber – der blev forkludret ved at komme i berøring med Grundtvig; den omstændighed kan da ikke pålægge mig noget pietetshensyn, men måske snarere få nogen til at forstå angrebet på Grundtvig, som var det for at hævne min broder.« Dette kan psykologer grunde over, samt tilføjelsen: »Pastor Grundtvig af hvem man engang havde fået det indtryk: det ser ud til at blive et menneske, som i sandhed kun ville ét:« S.K. beundrede altid Grundtvig fra 1810 til 1832. Men i tidens løb er også Grundtvig blevet bedærvet af tidens endemiske (sygdoms) onde, ikke at ville ét, men at ville det og »tillige«.« Her begreb altså S.K. ingenting, både af uvidenhed og snævret ind i sine eksistentielle kategorier. Derefter denne meget sigende sætning: »Ved sin karakterløshed har han et ansvar overfor afdøde biskop Mynster; thi havde denne haft en kristelig karakter overfor sig, var han måske

blevet noget andet end han er.« Hvilken skyld, der byltes på den arme Grundtvig, hvem Mynster såre vel vidste hvem var. S.K. formulerer nu nøjere »men en tone højere«, Mynsters lejlighedsvis reaktion mod Grundtvig: »Biskop Mynster overså Grundtvig, ikke blot fordi han i klogskab var ham så uendelig overlegen, nej, i langt dybere forstand. Den fine kender, biskop Mynster var, så nemlig let, at det hele med Grundtvig, om end det oprindeligt kan have været noget mere, i årenes løb var blevet bombast.« Nu var Grundtvig jo til samtidens forargelse nygift (jeg har skildret forargelsens udtryk i »Folkelighed og eksistens«). S.K. lader heller ikke dette ligge: »man må ikke undre sig over, at det i sin tid kunne more biskop Mynster så meget, at Grundtvigs apostoliske mandighed, om hvilken man havde hørt så meget, men af hvilken man intet havde fået at se, opløse sig i den mandighed: som olding at blive forlovet på en frisk.« Skal man le eller græde, når man betænker hvilket værk Grundtvig da havde bag sig, altid krydsende op imod vinden, nu og da med fattigdommen inden døre, fordi han kun vilde ét: den kirkelige anskuelse og så – tillige skabe *vilkår* for den i en rummelig folkekirke som en borgerlig indretning. I de følgende sider ironiserer S.K. over, at han snart bliver, snart vil træde ud i en frimenighed. Men blev altså, slår sig til ro siger S.K. »i det behageligste og fordelagtigste embede i statskirken; thi Vartov har ingen ministerielle forretninger og har så vidt jeg ved tiender. Dette er kristeligt karakterløshed.« Dette med *tiender* interesserer ham meget, både hvor det gælder broderen og Martensen (»Øjeblikket« nr. 10). Naturligvis, siger S.K.: »Grundtvig er et geni, men kristelig karakter er han lige så lidt, som hans kristendom er Det nye testaments kristendom. Og således har han afstedkommet uberegnelig skade. Hans kristendom er jødedom. Just den art religion Kristus kom til verden for at ende, just den er det, Grundtvig foredrager. Hvad omskærelsen var for jøderne, det bliver efter Grundtvig dåben for de kristne; i samme forstand som jøderne mente sig ved omskærelsen at være det, er så de kristne ved dåben: det udvalgte folk . . . hvorfor også det at formere sig og vorde frugtbare er noget, der beskæftiger grundtvigianerne, aldeles jødisk.«

P. Chr. K. skulle i sin konventtale dialektisk gennemhulle denne snak om jødedom. S.K. fortsætter: »Det grundtvigske parti er korrupsion . . . Sel-skabet for den gensidige beundrings udbredelse. Og hvad Grundtvig angår, da er han gennem en årrække ved at være opvartet af partiet blevet, hvad han har en oprindelig disposition til: den personificerede selvbehagelighed.« Nu da S.K. er godt igang med angrebet på Grundtvig, kommer han i tanker om,

at han først angreb Mynster efter hans død, fordi »det var først efter hans død, han blev kanoniseret som sandhedsvidne; nu vil man hyle over, at jeg angriber en olding og ikke kunne vente den korte tid, han måske har at leve.« Han kan ikke tjene samtiden i dette, bl. a. fordi Grundtvig har sagt i rigsdagen, at han i 40 år har betænkt sig på at træde ud af statskirken. Han har talt med Mynster derom »at det var muligt at Grundtvig blev 2 a 300 år gammel, en alder, der passende vil forholde sig til at bruge 40 års betænkningstid.« S.K. kredser stadig om dette uden her at erindre, at han selv havde tænkt på et præsteembede, ikke for kaldets skyld, men for levebrødets, da der var ved at gå svind i hans store formue. Siden tænkte han på pastoralseminariet. Det blev ikke til noget. Angående det sidste smilede Mynster: han kunde jo selv oprette et sådant seminarium! Sandheden var nok, at han ikke duede til nogen af delene, fysisk og pædagogisk.

Hvad jeg har citeret er fra en artikel, der har ligget færdig: »Den har blot afventet noget, som nu er sket. På sidste Roskildekongregent skal Grundtvigianerne, og navnlig en bestemt (broderen) af hensyn til hvem artiklen så længe som muligt blev holdt tilbage, have angrebet mig.« Han ved ikke, hvad der blev sagt (hvad næppe helt passer), og det interesserer ham ikke (hvad der i hvert fald ikke passer. Forøvrigt kendte han fra broderens disputats og artikler ret nøjagtig, hvad han ville sige og indvende).

Artiklen blev ikke trykt; på dødslejet minder han i sin uforsonlighed angående broderen om, at den ligger blandt hans papirer.

Men han fortsætter: »Det Grundtvig repræsenterer er egentlig, hvad man i ældre tid kaldte kødelig sikkerhed. Det er derfor satirisk nok endt med at »apostelen«, som det synes, befinder sig allerbedst på den politiske dansebod, hvor der hujes og skråles, alt så glædeligt. Overgangen herfra i døden at samles med de andre »apostle« er også aldeles passende!« Videre: »Jeg ønsker blot så markeret som muligt at have forskelliggjort mig fra grundtvigianerne, thi når galt skal være, ville jeg da ti gange hellere holde sammen med Martensen end med grundtvigianerne.« Det er ganske vist overstreget, som et par andre dog lidt for overdrevne udfald. Men det løb ham altså i pennen. Igen nævner han nu kongregentpræstationerne som tyndt øl. Han er ved at komme derhen: ved at slå i bordet også at overbevise sig selv!

Nu kommer der igen et stort stykke om grundtvigianerne. Han indrømmer, at hans angreb på Mynster-Martensen kom grundtvigianerne tilpas og at hvis han havde været verdslig klog, havde han nok gjort en tilnærmelse. Men det

gjorde han altså ikke. »Nej, grundtvigianerne er dem, jeg mindst kan inlade mig med, i mine tanker, kristeligt, det mest demoraliserende, vi har. Der er ingen jeg med sandhed kan sige ville tillivs; tværtimod, jeg er, i megen lidelse, mere og mere blevet, stræber mere og mere at blive et viljeløst redskab i styrelsens hånd. Men i hvert fald, hvad jeg kalder Mynsterianerne har jeg aldrig villet tillivs; hvis nogen, da grundtvigianerne, der i langt dybere forstand er demoraliserende. De er verdsliggjorte, som den øvrige gejstlighed. Forskellen er kun den – og det er denne forskel, som gør, at jeg kunne ville dem tillivs, hvad jeg ikke har villet i forhold til den øvrige gejstlighed; forskellen er den, at de for en billig pris gør sig bedre end andre. Grundtvigianeren tager det jordiske som de andre, men tillige er han den dybe alvorfulde kristen med syn og hjerte for kirkens anliggender – som deklamationsnummer på konventer og andre forlystelessteder.«

I den dur bliver han ved et par sider: »Just grundtvigianerne er forrædere mod kristendommen. I et lille land, hvor alle desværre kun altfor let er middelmådighed; i et lille land, hvor indifferentismen i grunden er religionen, – dér benytter et parti sig af denne jammerlighed til for spotpris at blive dybe, alvorfulde, hjertelig sande apostoliske kristne.«

Han fortsætter i dette spor og bider sig fast ikke alene i dette »apostoliske« (»Flyvebladet«s flygtige replik), men også i »at grundtvigianerne benytter sig af andres jammerlighed til at gælde for i stor stil at være noget. Dette er den dybere uredelighed og det er derfor, jeg stadig siger, at grundtvigianerne er, kristeligt, det mest demoraliserende vi har.«

Efter alle disse udfald og ræsonnementer en 30–40 sider igennem kommer nu den sammenfattende hovedreplik: »Det er visselig ikke min mening, at det kristeligt har været gavnlige for Danmark, at biskop Mynster gennem den lange årrække har forkyndt kristendom; men langt fordærveligere har dog grundtvigianerne virket, kun at de ikke har haft den udbredelse. Man kan blandt de Mynsterske kristne finde dem i hobetal: indifferentister, verdslige o. s. v. Men den egentlige dybere bedærvedhed, den finder man hos grundtvigianerne. De fleste blandt de Mynsterske kristne er måske umoden frugt; men bedærvet frugt er grundtvigianerne, bedærvet ved at gøre til snak, hvad der skulle være handling. Og der er stor forskel mellem umoden frugt og bedærvet frugt. Umoden frugt – nu, hvo ved det, måske var det muligt at finde en måde på hvilken den kunne modnes. Men bedærvet frugt – den kan man lige så godt kaste bort først som sidst. Der findes blandt alle Mynsterianerne

måske ikke én eneste, som har fusket i at være salt: hvo ved det; måske kan her udrettes noget, når der kommer salt til denne ferskhed. Men grundtvigianerne er en klump salt uden smag, og dur, i følge skriften, til intet uden at kasted ud.« (Hvad med at Mynsterianerne kan *modnes*? Han passerer her Grundtvigs vækstteori og glemmer sin springkategori). Efter denne replik, der er klar nok, ebber angrebene i papirerne ud. Han bliver nok ved et par sider. Det er især den stadige baggrund: broderen, det gælder: »Grundtvigianerne har angrebet den, der har gjort alvor af deres theses. Driftige og virksomme som de er, tællende i det mindste én øvet sofist blandt deres, vil de blive opfindsommere i udflugter ...« Og han fortsætter: »Og skulle der være nogen, som i den grad hænger fast ved navnet Kierkegaard, at han ikke kan løsrive sig fra det, så ser partiet ved et lykkeligt tilfælde, sig istand til at kunne tilfredsstille endog denne særlige tilfældighed, thi partiet har i sin midte også en dr K., der i samme grad som S.K. har det kolde, det hjerteløse, det frastødende, har det fugtig-varme, det hjertelige, det klæbrige.« (S.K. kludrer i sin hast noget med satirens formulering).

En morsom replik skal nævnes, når man vèd, at S.K. ellers var en beundrer af Grundtvigs optræden mod H. N. Clausen med »Kirkens genmæle«: »Hvad der i de senere år overgår grundtvigianerne, er jeg således ikke utilbøjelig til at betragte som en slags retfærdighed der sker prof. H. N. Clausen og derved dem, der i ham har set noget betydeligt. I årene 25, 26, 27 blev der af grundtvigianerne slået stort på, at det var svagt af Clausen ikke at nedlægge embedet. Så – det går rundt – så kom turen til grundtvigianerne; og det viste sig, at de blev også i embederne. Men så er det Clausenske langt at foretrække; thi han havde ikke slået på den større tromme i retning af det apostoliske, ikke ladet sig komplimentere som apostel.« – Noget sofistisk. Grundtvig nedlagde jo i 1826 sit embede.

Hvad jeg har citeret er som nævnt fra en artikel (og kommentarerne til den), der skulle være et nr. af »Øjeblikket«. Alt var i orden, trykfærdig sat op og med henvisning til sætterne hvilke typer, der nu skulle bruges. Men det udkom ikke; et lille sammenfattende men noget mat uddrag findes på knapt en side i »Øjeblikket« nr. 6.

Men hvad er grunden til denne henlæggelse af det omtrent færdige nr.? I en replik i juli siger han, at han ikke vil diskutere med partiet, men blot blotte dets karakterløshed. Men hvorfor dog, når grundtvigianismen var det værste af alt, modsat Mynsterfolkene. Trods »Øjeblikkenes« almene sigte er

det dog de hjemlige forhold, der giver brændstof og eksempler. Endelig omtaler han dog, som nævnt, Grundtvig i »Øjeblikket« nr. 6, i en sammenstilling med Mynster: »Det både med hensyn til Mynster og Grundtvig skuffende er, at de ved at leve i en tid, som ingen anelse har om den oprindelige kristendom, sammenligningsvis har nået at gælde respektive for alvor og visdom og for begejstring og trosmod...« Derefter går han videre i almene betragtninger. Men efter det foregående skulde dog Grundtvig og hans folk være det egentlige bytte i polemiken. Hvorfor ikke centralt, som han havde tænkt og skrevet her, brænde løs på dem?

Hensynet broderen? Han nævner, at han af den grund tilbageholdt artiklen. Men nu kom jo altså dennes konventtale. Så måtte da banen være fri. Men nu kan man jo kun gætte, og da også gætte på, at det efter en sådan udfordrende artikkel var farlig at komme i polemik med broderen, der var hans ligemand i dialektik og hans overmand som ekseget og kirkehistoriker; fra vers til vers, set specielt og i sammenhæng, kunne han Det nye testamente udenad; og han var også mand for i sin disputats at sætte trosbekendelsens forudsætninger i forbindelse med en exegetisk analyse af Peters breve; for ham måtte også, som habil dogmatiker, Sørensen konstruktion af Det nye testaments kristendom gennem ensidige skriftsteder samt samtidigheds- og den strikte efterfølgelseskategori tage sig ud som en sofistisk tilsnigelse uden saglig bund i Det nye testamente, set som totalitet og dermed også kristendommen hos den enkelte set som vækst. Det var da også indholdet i hans konventtale, der blev årsag til det vældige antigrundtvigske oprør hos S.K. Den blev ikke trykt – først lang tid senere skrev han den ned, naturligvis ikke nøjagtig og vel med et element af efterrationalisering – men S.K. havde dog hørt så meget om den og kendte grundigt broderens skrifter om sagen, også fra diskussioner dem imellem, at han vidste nøje hvad den gik ud på.

Jeg gætter altså på, at det ikke huede S.K. at komme direkte i strid med en polemiker, der angående hans sag var så velbevæbnet som P. Chr. K. Trods udfaldene mod Grundtvig selv var broderen dog den centrale figur og synonym for grundtvigianismen; desuden var han nok den eneste af alle, der kendte og begreb det pseudonyme forfatterskab indefra. Som det viste sig havde S.K. let spil med de andre angribere, og Grundtvig selv havde han aldrig tænkt at slå med. Med rette mistænkte han ham for aldrig at have læst videre i hans bøger. Kan man tænke sig Grundtvig læsende i »Begrebet Angest«, dens subtile frihedsproblematik, denne vaden i muligheder, angsten

for det gode og for ånden og friheden, dæmonien o. s. v. Frihed var for ham først og fremmest et ydre vilkårsfænomen. Og for dette sloges han alle dage. Frihed for alt hvad der stammer fra ånd! Betydningfuldt at vilkårsproblematikken aldrig beskæftigede S.K. (udover at han nok afventede Halls liberale ministerium i december 1854, for ikke at komme i klemme og få en injuri-proces på halsen af de konservative i anledning af Mynsterangrebet; som martyr for sin aktion havde han ringere talenter end Grundtvig og da især J. Chr. Lindberg, der virkelig blev et offer og martyr for noget nær den samme sag S.K. kæmpede for; der skete da heller ikke S.K. noget, modsat Lindberg, der måtte leve af almisse og – skønt et af de bedste hoveder i landet – blev sat udenfor alle steder, indtil han endelig fik et lille præsteembede, hvor han forøvrig gik fallit; således gestaltede det sig med denne grundtvigianer).

Men til sagen: Grundtvig og S.K. Det er kirkekampen, der stiller dem i relief. Grundtvigs reaktioner gælder ikke stort. Han følte sig visselig ikke ramt; men »Øjeblikket« læste han dog og følte sig som nævnt foranlediget til i »Den danske sag« og grundigere i »Den kristne børnelærdom« nøjere at klargøre for sig og andre sin egen sag Det nye testaments kristendom betræffende, og her er nogle linier om S.K. kun flygtige momenter; væsentligere var opgøret med den lutherske skriftteologi.

Sat lidt på spidsen: det centrale i kirkekampen er – med Mynster- og Martensen-angrebet som foranledning – et fortsat og lidenskabeligt tilspidset opgør mellem de to Kierkegaardbrødre. Jeg har i det foregående citeret så omstændelig, at man ud fra dette meget godt og ret sikkert kan gætte sig til en helt ny situation. Nemlig: *havde* Mynster gjort den indrømmelse, at hans betragningskristendom (der med »en tone højere« går igen i S.K.s opbyggelige taler) var en formildelse, og *hvis* Martensen – »Mynsters og min ven«, skriver S.K. jo om sin gamle manuduktør – ikke noget overdrevent retorisk havde talt om sandhedsvidne, og et led i den hellige kæde ned til apostlene, så havde vi haft triumviratet: Mynster (in memoriam), Martensen og S.K. i et noget hidsigt opgør med den – ikke mindst ude i landet – voksende grundtvigianisme. Og da var P. Chr. K. kommet i centrum, sådan som han med sit henrivende næsten to timer lange improviserede indlæg for den kirkelige anskuelse mod Rudelbach blev centrum i det store nordiske kirkemøde i København 1857, der betød et nordisk gennembrud for den kirkelige anskuelse. Der går den dag i dag frasagn om hans eminente præstation. Bl. a. betød det for *Ludvig Schrøder* (se Begtrup's bog om ham) et gennembrud, så han sam-

menlignede denne tale med Steffens' i århundredets gry. Næsten til det sidste var P. Chr. K. Danmarks mest veltalende – men slettest skrivende – mand. Denne tale som han efter hukommelsen nedskrev, vist ret omgående, har endnu flugt og liv, klarhed og præcision. Nu og da får også broderen en omgang for sine subjektivitets- og absurditetskategorier: »Et vidnesbyrd om og henvisning til den kristelige livserfaring har vist nok sin berettigelse, men det må ikke være det, hvorefter noget som helst kristeligt eller teologisk spørgsmål udelukkende bliver bedømt. Det er netop en af de sandheder der forlængst skulle være gjort gældende, jeg mener: med sikkerhed, med fynd og liv gjort gældende, ligefor hele den af min afdøde broder hidrørende pseudonyme litteratur og den berømte sætning: Credo quia absurdum.« Men på den anden side, siger den store dialektiker, »visselig må vi bøje os for Jesus Kristus som forkynder af ufejlbarlig sandhed, uanset vor forståelse, og dette er i sin rette sammenhæng et kendetegn, at noget virkelig *er* hans lære, dersom det strider imod den menneskelige tankegang og mod Aristoteles eller det naturlige menneskes logik; thi for at meddele trivialiteter er den evige sandhed næppe steget ned fra himlen, og saliggørelsens vej for syndere ligner næppe Roskilde landevej. Men pseudonymerne har uret, når de vil anvende den samme sætning fra begyndelsen og slet ikke vide noget om grunde for vor tro, ja, netop mener den forfalsket, hvis man spørger om grunde . . . o. s. v.« Han pejler naturligvis tilsidst på trosbekendelsens objektivitet. (»Det første skandinaviske kirkemøde«, udgivet af Fr. Hammerich 1857). Det subjektive og det objektive, hos S.K. *hvorledes* og *hvad*. Der findes i hans papirer en mærkelig sætning: at hvis man nøjagtig bestemmer *hvorledes* så er *hvad* også givet, en sætning der rammer langt ind i et dybere mønster bag den ydre larm og polemik i kirkekampen, nemlig tilegnelses- og redelighedsfordringen; hvis du virkelig – med lidenskab i S.K.s psykologiske forstand – opfylder disse fordringer, så skal Gud nok gøre resten, så er der intet at overgive til dogmatikken. Dette hænger atter sammen med en aksesætning i dette opgør: hvis jeg bliver et offer i denne strid, så er det *ikke* for kristendommens skyld, jeg bliver et offer, men fordi jeg vil redelighed. Grundtvig talte også ved dette berømte kirkemøde, men hans tale blev ganske stillet i skyggen af P. Chr. K.s indlæg, der både under og efter talen vakte et mægtigt bifald (næste dag besluttede man at forbyde bifaldsytringer!) Traditionen fortæller, at Grundtvig naturligvis på en måde var glad for dette blændende dialektiske forsvar for den kirkelige anskuelse, men alligevel ømmede sig lidt ved således at komme ud for en

Kierkegaard, der ligesom nøjere ville forklare ham hvad han egentlig mente med sin mageløse opdagelse (hvad der kunne være noget i)

Men altså; når S.K. ikke udgav dette antigrundtvigske nr. af »Øjeblikket«, skyldes det sikkert, at han ikke brød sig om for alvor at få en dialektisk velbevæbnet broder ind på valpladsen. På denne måde blev kirkekampen, trods dens almene aspekt i det reale, afsporet ved at grundtvigianismen, og det vil her sige P. Chr. K., ikke blev sat i centrum. Forholdet mellem Grundtvig og Kierkegaard – først når dette belyses af kirkekampen og broderens principielle reaktion i de to konventtaler, bliver der nogen mad på problemet; samtidig naturligvis med en indsigt i P. Chr. K.s grundtvigsk-apologetiske forfatterskab. Den afgørende konventtale i 1855, 5. juli, den, der fik S.K. til ekstatisk at flamme op, så han afbrød al forbindelse med broderen, er udgivet af Otto Holmgaard: »Extaticus, Søren Kierkegaards sidste kamp og hans forhold til broderen«, 1967. Det er en sen opskrift, men det væsentlige er nok kommet med, og grundigt analyseret og med forfatterskabet in mente, er det nok det betydeligste og dybest rammende indlæg i denne kirkekamp, der nok har mange forudsætninger i S.K.s forfatterskab, men som jeg synes i sin polemiske instrumentation og med sit overtræk af sofistisk logik har skadet det forudgående rige forfatterskab, vildledt mange, der ikke havde videre kendskab til dette – allerede Brøchner sagde dette til S.K.; – og overfladisk læst en kilde til en amatørteisme, der også var S.K. en gru. Den moderne litteraturs store galleri af præstekarikaturer stammer samme steds fra. S.K. beregnede ikke her virkningerne af sit overeksponerede invektiv-talent. »From, der søger –« er et udmærket stykke, også den satiriske barnedåbsscene; men der er en række ting, der hverken er hans intention eller smag værdig – og især, når han da specielt tænkte på den menige mand, der, som han siger, »står nærmest den etiske indvielse«.

Men nok om dette. Det er i kirkekampen, man kan afdække de egentlige modsætninger mellem de to genier; Grundtvig selv siger ikke stort, han synes det er noget underlig blodløst sofistisk noget, et slags fuskeri i antikrist-aktion; nogle istapper under kirkens tagskæg. Han har næppe læst en bog ud af S.K. Nej, angående Grundtvig og S.K. er det P. Chr. K., vi må gå til; dette brødreopgørs sidste fase er i virkeligheden det dynamiske i kirkekampen. S.K. vidste det, derfor hans noget utiltalende uforsonlighed lige til dødslejet, da P. Chr. K.s angreb var urbant og sagligt, modsat hans egne ubeherskede stød under bæltstedet, f. eks. stykket om Martensen, hans indtægter og *tiender* (for efter-

mandens skyld!) i det sidste nummer af »Øjeblikket«. Jeg siger, og lad det være sagt: dette har skadet ham og gør det den dag i dag. Grundtvig kunne nok være uvorren mod H. N. Clausen, men han fik dog tid til at fortryde – ikke det saglige i angrebet – men ubehersketheden. De trak siden på samme hammel i mange nationale og folkelige spørgsmål. Om S.K. og broderen må jeg ellers henvise til Otto Holmgaards udmærkede bog om P. Chr. K. Fra samtalerne på dødslejet refererer han *Emil Boesen*:

– Har du været vred og bitter?

– Nej, men bedrøvet og bekymret og indigneret i høj grad f. eks. på min broder; jeg tog ikke imod ham da han sidst var her efter hans tale i Roskildekonventet. Han mener, han er den ældre, så måtte han gå foran, havde stået skoleret, da jeg endnu fik på rumpen. Jeg skrev et stykke mod ham, meget skarpt. Det ligger hjemme i pulten.

Det er altså det stykke, jeg ovenfor citerede fra, der nok oftest har Grundtvig til genstand, men som han her altså indrømmer var mod broderen. Sin anskuelse fra konventangrebet: at S.K. i kirkekampangrebene kristelig og teologisk var afsporet af en sofistisk-teologisk dialektik, fastholdt P. Chr. K. til sin død. Han var ellers på sine gamle dage næsten sindssyg skrupuløs, om han nu havde gjort uret hist og her ned gennem livet. Men sit konventangreb angrede han aldrig.

Han var – trods den pusillanimitet (kleinmodig forsagthed) som S.K. anklagede ham for – fra sin tidlige ungdom Grundtvigs mand; det kunne nu og da knibe med visse udenværker, bibelinspiration og lignende og med grundtvigianerne; men den kirkelige anskuelse, hvis ypperste fortolker og forsvarer han var, blev hans kristelige fundament til det sidste, da tvivlsygen omtågede hans maniodepressive sind. Et af de sidste, måske det sidste brev, Grundtvig modtog før sin død i 1872, er fra ham. Han skriver: »Mangt er der, som i senere tid har mindet mig om, at jeg nærmer mig det store opbrud, og liden rimelighed er det, at jeg forinden skulle komme til København. Lad mig da derfor kun endnu, tillige med min ærbødige, taknemmelige hilsen, sende vedlagte lille skrift (en såre lærd afhandling om den oldkirkelige Muratoris ordning af evangelieskrifterne, hvor P. Chr. K. endnu engang taler om trosbekendelsen) som bl. a. også skal og vil vise, at jeg måske nu og da har haft det vanskeligt ved at finde mig i grundtvigianerne, som de vel ofte i mig, men at jeg ikke har glemt eller sveget det mig allervigtigste af det meget, jeg lærte hos Grundtvig.«